

Григорій Халимоненко

ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА : ТЮРКСЬКОГО Й УКРАЇНСЬКОГО

Упродовж двох століть досліджуються історичний та філологічний аспекти терміна козак, але й досі немає точної етимології його, вчені вагаються стосовно визначення хронологічної та географічної меж первісного ареалу козацтва.

Етимологію терміна *козак* розробляли переважно зарубіжні сходознавці й теми українського козацтва вони торкалися тільки побіжно. Історичний аспект проблеми активно досліджували українські історики (В.Антонович, М.Грушевський, Д.Яворницький), та, на жаль, вони не мали достатніх можливостей розглядати феномен українського козацтва у зв'язку з козацтвом тюркським. Скуті ж ідеологічними догмами історики більшовицького періоду мали право говорити про козаччину як соціальне явище пізньої доби – не раніше XV сторіччя, а поєднувати генезу українського козацтва з інститутом козацтва тюркського вони, певна річ, не наважувались.

Слідом за визначним тюркологом В.Радловим більшість сходознавців констатують факт, що первісний ареал козаччини – це ті терени сучасного Казахстану й Узбекистану, що їх за доби середньовіччя називали Дешті-Кипчак, тобто Кипчацький степ.

Щоправда, А.Самойлович, відсунувши хронологічну межу слова козак до XI ст., поширив і кордони кипчацького степу – аж до Чорного моря, проте автор не дійшов думки, що кипчацьке козацтво слід вивчати тільки у зв'язку з українським. Натомість прообраз українського козацтва вбачали у напівкочових слов'янських громадах Азовщини, Причорномор'я та Дону історики школи В.Антоновича. Початки Запорозжчини шукали в Тмутарокані М.Максимович та М.Грушевський. Виникнення козацтва пов'язували з долею змішаного українсько-тюркського населення такі чутливі історики, як М.Дашкевич, П.Клепатський. Бачили зв'язок між Чорними Клобуками й козаками М.Погодін, М.Карамзін, С.Соловйов. Основу козацтва бачив у бродницьких громадах П.Голубовський: “Якщо козаки на Україні є в 1499 році, то відкиньте достатньо часу на утворення самого Запорозжя, маючи при цьому на увазі, що обоє ці явища повинні були витворитися не за рік-два, а за десятки літ, щоб виробити ті типові риси, ті, ні з чим не схожі звичаї та мораль, якими відрізнялося Запорозжя; зробіть все це і ви прийдете до кінця XIII або початку XIV століття. Остання звістка про бродників відноситься до 1254 року. Але громада, вже так відома, як *бродники*, що вдарялися в екскурсії і в Угорщину, й у Візантію, і яка змогла зберегтися до самісінької навали татарів, не могла зникнути раптово” [Голубовський 1884, 209].

М.Дашкевич у своїй монографії про болохівців, згадуваних у Іпатському літописі, пише, що в 50-х роках XIII ст. вже й українське населення Побужжя за прикладом болохівців вирішує певним чином поєднатися з тюрками, які лишилися в цьому районі після монгольської навали.

Як реальний факт існування тюркського козацтва в причорноморських степах розглядали історію цього ареалу в XIII – XIV століттях П.Клепатський та І.Каманін.

У зв'язку з цим першочергового завдання набирає проблема етимологізації терміна *козак*. Щодо походження його існує чимало версій, як наївно-фантастичних, так і вірогідних – більшість їх розглянуто в роботі А.Самойловича [Самойлович 1927, 5]. Фактично всі тюркологи вважають термін *козак* похідним від дієслова *qaz-*, пор.: давньотюрк. *qaz* – “рити, копати”, *qazıan* “здобути, надбати”, *qazıanç* “надбання,

прибуток, зиск, заробіток” [Древнетюркский словарь 1969, 439], середньотюрк. (чагат.) *qaz* – “блукати”, каз., крим.-тат., тур. *qaz* – “копати”, чагат., крим.-тат. *qazaq* “людина вільна, незалежна, шукач пригод, бурлака; звитяжна, загарлива людина, вправний вершник; неодружений чоловік”, також чагат. *qazaq* – “чинити розбій”, *qazaqanā* “те, що властиве вільному степовику”, *qazaqçı* “розбійник”, *qazaqlıq* “пригода, мандрі”, *qazaqlıq* “ватажок розбійників”, тел. *qazra* – “конократство”, *qazraçı* “викрадач худоби”, *qazran* – “сваритися” [Радлов 1899, 2, 361–367, 386], також тур. *qazaq* “чоловік, що повністю владарює над жінкою”, “чоловік-деспот” [Турецко-русский словарь 1977, 527], кумицьк. (заст.) *qazaq* “наймит, слуга” [Бамматов 1969, 178], також “зброносець при феодалі”, “дружинник” [Дмитриев 1962, 535]. Дискутується також правомірність читання давньотюркської рунічної форми VIII ст. *qazraqum* “придбаний (не рідний) син” [Дискуссия...1968, 93].

Цікаві свідчення дає ногайська мова: “Ногайці всіх воєнних людей своєї орди називали козаками” [Бутков 1822, 193]; “Козаком у ногайців називалася людина, що йшла зі своєї батьківщини на заробітки” [Милых 1949, 249]. До речі, у грамоті кінця XIV ст. слово *козак* у значенні “наймит” зареєстровано на півночі Росії: “... да слуга монастырской казак” [Срезневский 1893, 1, 1173].

У мовах кавказьких народів термін *козак* має подібні значення: осет. *qazaq* “найманий воїн, найманий робітник”, також *qazajraq* “кріпак”, мегрельськ. *qazaxi* “селянин”, “герой, молодець” [Абаев 1973, 2, 272–274]. Пор. також: “Черкеських князів мегрели досі називають “кашах-мепе” [Адыги... 1974, 354], даргінськ. *qazaq* “слуга” [Мусаев 1966, 161].

Деякі тюркологи вважають, що тюрк. *qaraq* “утікач, бурлака, злодій” є фонетичним варіантом слова *qazaq* [Самойлович 1927, 10; Doerfer 1963 – 1967, 434].

Слово *козак* засвідчується в кипчацько-арабському словнику 1345 року: *qazaq* “сам, самотній”, а вдруге – лише в словнику XIV ст. з території мамлюцького Єгипту: *qazaq başly* “неодружений” [Курьшжанов 1970, 154].

Крім того, середньоазійський історик Мухаммед Хайдар (пом. 1551) у своїй історії “Таріх-і Рашіді” дає дуже цікаве тлумачення слова *козак*: “По смерті Абділгаїр-хана в узбецькому улусі стався такий розбрат, що степовики заради своєї безпеки почали шукати прихисту у Кирей-хана й Джанібек-хана, які відійшли від узбецького ханства ще раніше, отож обидва ці хани посилюлися завдяки втікачам. А що вони відокремилися від свого улусу й певний час були людьми безмаєтними та ще й бурлаками, то їх називали козаками” [Мухаммед Хайдар, 173 б].

Двоюрідний брат Мухаммеда Хайдара, відомий узбецький письменник, султан Бабур у своїх спогадах описує події приблизно 1500 року й під терміном *козакування* розуміє насамперед такі поняття: “існування споріднених племен (народів) без єдиної влади”, “поневірвання без постійного житла”, “безвладдя”, “боротьба котрогось із князів за владу”: “В часи козакування та безвладдя моя мати була переважно зі мною; Тугчі нападав на козаків Танбала, розбивав їх та привозив їхні відрубані голови. З околиць Андижану й Оша наші молодці-козаки теж невтомно й відважно віднімали у ворога табуни й дуже його ослабляли” [Бабур-наме 1958, 21, 87].

У такому ж значенні термін *козак* подибуємо й у творі Абдурразака Самарканді: “Декотрі з узбецького війська, зробившись козаками, приходили в Мазандеран (1440 рік. – Г.Х.) і, вчинивши повсюдно грабунки, йшли геть” [Тизенгаузен 1941, 2, 199 – 201].

Цікаво, що в посольській грамоті царя Івана Васильовича від 5 вересня 1477 року хана Менглі-Герая, який аж до 1475 року провадив тривалу династичну боротьбу зі своїми братами, названо козаком: “Коли еси был казаком” [Смирнов 1889, 273]. І це закономірно, адже Менглі-Герай став ханом тільки в 1475 році, а доти він, відокремившись від свого роду, козакував – боровся за владу.

Лише з кінця XV ст. на противагу терміну *узбек* слово *козак* набуває політичного

змісту, ставши етнонімом народу, який лишився був на території сучасного Казахстану: народ, що його слідом за росіянами і ми називаємо *казахами*, насправді має самоназву *казак* [Krafer 1962, 126; Благова 1970, 143].

Хоча середньоазійські автори початку XVI ст. продовжували вживати термін *козак* у значенні “вільний”, “бурлака” одночасно з етнічним поняттям, перше значення цього слова тепер домінує на другій частині первісного ареалу його поширення, а може, й виникнення – Причорномор’ї. Те, що козацькі ватаги гуляли в Криму вже в XIII столітті, не викликає сумніву. Грецький Синаксар 1308 року (Сугдея) повідомляє: “Того ж дня сконав раб божий Алмалчу, Самаків син, – леле, молода людина, – що його закололи козаки” [Заметки... 1863, 5, 613].

Статут Генуезьких колоній 1499 року фіксує певні правові засади козацтва як усвідомленого соціального інституту на теренах Криму: “Коли трапиться придбати якусь здобич козакам кінним або ж Кафинцям, чи на ловах татарських биків чи деінде, постановляємо й визначаємо: аби консул Кафи й інші чиновники або й котрась висока особа аж ніяк не сміли вимагати собі частки з такої здобичі, а хай вона трактується як вільна (від податку) і з повним правом належить тим, хто її захопив чи підстрелив, і нехай консул Кафи намагається таких козаків кінних підтримувати, виявляючи їм усіляку допомогу й ласку” [Заметки... 1863, 5, 767].

Рузбехан (пом. 1521) у своїй “Мігман-намеі Бухара” свідчить, що ногайці, які кочували біля Волги, “... говорили про деяких мурз, які внаслідок розбрату були витіснені зі своїх улусів: “Живуть козаком... козакують... їздять у козаках... бурлакують у козаках” [Ибрагимов 1960, 144]. До речі, в родовому складі ногайців є рід *казак*.

Як бачимо, ареал козаччини сягав Середньої Азії, вбирав у себе степи південної Волги й Крим – тож чи може бути сумнів, що цей соціальний інститут бурхливо розвивався в Причорномор’ї та українських степах.

Наводячи характеристику, яку дав у 1466 році козакам Длугош: “Fugitivi, praedones et exules, quos sua lingua... kozakos appellant”, П.Клепатський беззастережно висноує: “Отже, Крим та Азовсько-Чорноморські степи – ось первісні колиски козацтва... вже на початку XIV ст. Найпоширенішим таке явище стало, звісно, у татарів; переважно з татарських улусів виходили відчаюги-молодці на пошуки легкої здобичі. За прикладом татарського молодецтва з південноруських замків та сіл подалися до степу ватаги шукачів пригод та легкої здобичі. А що аналогія між першими й другими напрошувалася сама по собі, то й руські молодці були названі козаками. Коли ж козацтво стало звичайнісіньким явищем, то виникли й спеціальні терміни – “ходити в козацтво”, що означало перш за все – “виходити в поле” чи “на низ” по здобичі... Розбійництво та грабунок – тільки один бік діяльності козаків. З іншого боку, це промисловці, вдатні до полювання, пасічництва, рибальства, вивезення солі тощо” [Клепатский 1912, 1, 511].

Підсумкову характеристику інституту тюркського козацтва в “Енциклопедії ісламу” дав відомий сходознавець В.Бартольд: “Ще недавно поняття *qazaq* надихало епічні славослів’я. Починаючи з XV ст. тюрки й монголи називали козаком особистість, яка з політичною метою відокремилася від своєї держави й сама чи з родиною вкупі шукала шляхів опанування степу. Словом цим називалися й князі, яким не вдалося досягти влади та які вимушені блукати по країні без певної мети. Ця назва поширилася пізніше й на цілі племена чи союзи, які відділилися від своєї держави, щоб стати козаками. І нарешті, в декотрих кочових народів увійшло у звичай посилати юнака, здатного вже до військової служби, у степ, аби він там загартувався. До найвідоміших козаків минулого зачисляють Тімюр-бека з його послідовниками та узбека Шайбани-хана (1500 – 1510) з його соратниками. Їхньою політичною метою була зміна державного порядку – вони не визнавали за правопорядок установлені відносини. Політична мета, а саме: покращення становища свого народу чи шляхом зміни уряду, чи шляхом збагачення його на кістках ворога – все

те було тільки приводом до завоювання слави, яка для героїчної особистості є перш за все. Коли ж тяжкі часи XVII століття привели до особистого збагачення, то це було виродженням козацтва” [Barthold 1927, 2, 896].

На жаль, дослідники козаччини залишають поза увагою важливе коло питань щодо першого періоду становлення українського козацтва. Виникло воно з українського населення лиш як повторення тюркського козацтва чи стало результатом поступового вливання тюрків в цей український лицарський орден або ж навпаки, чи, врешті, постало з двомовного тюрксько-українського етнічного колективу в просторах Гуляй-поля ?

Не викликає сумніву, що не тільки назви одягу, зброї, речей господарського та побутового вжитку, а й уся військова та адміністративна титулатура й атрибутика (кошовий, отаман, осавул, бунчук, сурма) майже поспіль тюркського походження. Навіть більше, регламентування життя й бою (поділ на курені, захист табору тощо) – запозичено від тюрків. Водночас, численні документи, що свідчать про здобичництво тюркських козацьких ватаг й бою (поділ на курені, захист табору тощо) – примітивного козацького ордену, що його можна було б зіставляти із Запорізькою Січчю. Якщо такий орден у тюрків був, якщо тюркське козацтво жило ізольовано своїм кошем, поділялося на курені, керувалося отаманами й осавулами, об’єднувалося одним бунчуком та булавою, то лишається одне з двох: або в південноукраїнських степах у XIII – XIV ст. козацтво вже існувало, і лише брак документів тієї пори пояснює відсутність інформації, або ж такий організм був у зародковому стані й розвинувся міг тільки в лоні українського суспільства. Гіпотетично можна стверджувати: центру, подібного до Запорізької Січі, у тюрків не було – як на обширах Середньої Азії, так і в Приазов’ї. Його вперше створили змішані тюрксько-українські козацькі ватаги, які в основу військової системи свого ордену поклали багатовіковий досвід стратегії й тактики бою в степу – починаючи з доби чорноклобуцьких прикордонних загонів в арміях українських князів домонгольського періоду й закінчуючи практикою такого досконалого військового організму, як Золота Орда. Але й зовсім заперечувати існування козацьких таборів вже в XIII ст. або й раніше категорично не можна. Проблема вимагає опрацювання, причому розв’язати її можна використавши всі матеріали про соціальні рухи та історію війн тюрків як на теренах сучасної України, так і на всьому шляху просування тюрків та монголів з їхньої прабатьківщини до Чорного моря й Криму. Комплексне вивчення проблеми може показати, що такі козацькі табори були вже в XI – XII ст. у басейнах Росії й Сули, де мешкало самобутнє змішане тюрксько-українське населення, переважно чорноклобуцький племінний союз, що виконував роль прикордонних загонів у війську київського князя. Цікаво, що французький історик Шарль-Луї Лесюр (пом. 1849) у “Історії козаків” (“Histoire des Cosaques”), виданій 1814 року в Парижі, вважає, що предками козаків були половці. Після монгольської навали ця категорія населення – професійні вояки – не могла шезнути раптово й назавжди. Ось свідчення: “Протягом татарського панування над Росією баскаки або татарські губернатори чи воєводи тримали при собі по кілька сот татарів – озброєних вершників для власної охорони й називали їх козаками, бо всі були безпритульні й жили за плату” [Георги 1799, 199].

Як бачимо, традицію київських князів продовжують володарі й інших земель уже в XIII ст.; так, ординський баскак у Курському князівстві 1282 року “... закликав черкесів з Бештау або ж П’ятигір’я й оселив їх у слободах під назвою козаків”. А що ці козаки чинили довкола грабунок, то курський князь Олег за “дозволом хана прогнав їх з Курського князівства. До цих вигнанців, які тривалий час переховувалися в лісах та яругах, приєднувалися заброди з усяких руських князівств. Нарешті вони досягли берегів Дніпра, де від місцевого ханського правителя одержали землю на оселі нижче Канева. Тут вони побудували собі містечко, а ще правильніше, острожок та й назвали Черкаськ, через те що більша частина їх була з роду черкасів”

[Словарь... 1803, 3; Коков 1965, 25, 3–6].

Факт влиття в середовище Запорізької Січі представників адигських народів заперечити важко, адже недарма росіяни тривалий час вихідців з України називали *черкасами*.

Перша згадка про Черкаси відноситься до 1394 року, хоча саме місто, звичайно ж, було засновано раніше. П.Клепатський вважає, що оселити черкесів у цьому місті міг Володимир Ольгердович. Дослідник так характеризує життя мешканців тогочасної Черкащини: "... була у черкасців ще одна стаття прибутків, яка мала важливе значення в їхньому житті. Це був відхід у козацтво. Черкаський повіт, будучи окраїною, став прихистком для всіляких утікачів, що прибували не тільки з Литви й Польщі, а й з півдня – з Криму та Туреччини і тут знаходили собі захист серед місцевого люду... Живилися ці звияжні люди переважно за рахунок турків та татарів, здобуваючи собі так звані "бутинки". Цей промисел перебував навіть під захистом влади й був обкладений податком: "... кгда козаки в земли неприятельской здобившия приходять, з добытку того старосте одно што лепшее" [Клепатский 1912, 1, 413, 384].

Категоричніше характеризував ситуацію Любавський: "У Черкаському повіті Київської землі у складі місцевого військового люду зустрічаємо руських козаків – клас, який виник та розвинувся за всіма ознаками ледве чи не з татарського ядра" [Любавский 1892, 531].

Щоб повніше уявити ситуацію в степах післяординської доби, візьмімо до уваги й думку М.Ернста: "Коли ми уявляємо собі Золоту Орду в якості руйнівного організму недисциплінованими частинами, то це цілком правильно лише для XV століття. Відносно ж XIII у нас є розповіді мандрівників, як Плато Карпіні та інших, що свідчили про дуже струнку й чітку організацію Орди та її частин, внаслідок чого була повна безпека пересування в степу для купецьких караванів. У XV ст. картина різко міняється. Вже з кінця XIV ст. почалися в Орді безперервні та жорстокі чвари й серед них династична боротьба між нащадками Тохтамиша й Тимюр-Кутлука. Паралельно ходу цієї боротьби розхитувалася й організація Орди, і весь степ наповнився татарськими ватагами, які, тиняючись, не визнавали ніякої влади. Безпечно пересування в степу, яке було раніше, змінилось грабуванням, нападами безпритульних ватаг на купецькі каравани. В ті часи оті татарські ватаги називалися козаками, які не корилися владі котрогось хана, а діяли незалежно й тільки іноді ішли до когось на службу. Вільні козаки-татари були на службі у генуезького уряду в Кафі" [Эрнст 1927, 1, 167].

Очевидно, ідилійна картина, яку подає Ернст стосовно XIII ст., слухна лише почасти, адже сам учений повідомляє про приписку на грецькому Синаксарі 1308 року, коли козаки закололи юнака Самака. Та й історики тієї епохи свідчать, що розбій у Монголії в XII ст. був звичайнісінькою справою, коли вкрасти нишком вважалося справою негідною, а забрати силоміць – подвигом звияжним: "Деякі з них розглядали розбій та насилля, аморальність та пияцтво як подвиги мужності й чогось вищого" [Кычанов 1973, 35]. Подібну характеристику дає й Аннемарі фон Габен тим розбійницьким ватагам тюрків, що захопили землі середньоазійського іраномовного населення: для таджиків така поведінка була виявом жорстокості й безбожництва, а для здобишників ознакою звияжги [Gabain 1960, 11, 161].

Документи свідчать, що за монгольської навали на Україну частина степового населення на противагу основній людності легко порозумілася з Ордою. Наприклад, Плоскиня, воєвода бродників, християнин, видав монголам загін русів. Та й узагалі князі Болохівської землі дотримувалися дипломатії геть відмінної від політики князів Русі-України. Їхня мета неабияк схожа на бажання узбек-козаків: відділитися від загального масиву й захистити автономію. Болохівці добровільно коряться монголам, аби тільки не бути під владою Данила Галицького.

Не визнавали Данилової влади, а скорилися монголам також мешканці Південного

Побужжя – сусіди болохівців. Літописці називали таких “с’дяще за татари” чи й прямо “люди татарьские”. Коли Ольгерд захопив Поділля, частина тюркського населення, що прийшла з монголами, вже була українізована. Ще інша частина, утікши від Ольгердового війська на Чорноморщину та в Крим, невдовзі повернулася й оселилася за Дунаєм, у Добруджі. Стрийковський свідчить, що вони розмовляли слов’янською мовою й вели господарство [Дашкевич 1876, 36].

Слід гадати, що подібна ситуація була властива для всіх південних окраїн України. Ось як описав мешканців Азовщини угорський чернець, що побував там у 1237 році: “Ії володар та населення називають себе християнами, книжки й священники у них грецькі. Кажуть, буцім князь має сто жінок; всі чоловіки голять голову, бороду ж відпускають невеличку. Тільки шляхетні на знак своєї шляхетності над лівим вухом лишають трохи чубу” [Голубовский 1884, 189].

Асиміляцію татар на Поділлі відмічав і І.Житецький [Житецкий 1884, 574]. Саме на Поділлі уперше (1363 р.) засвідчується згадка про українських козаків, з допомогою яких Ольгерд здобував Поділля [Дашкевич 1876, 41]. Одночасно засвідчується й термін *отаман* – один з найуживаніших рангових термінів у козацькому війську, а також адміністративний термін у давній Україні – в обох сферах нашої історії слово *отаман* є запозиченням з двох течій суспільного життя тюрків півдня України XIII–XIV століть: “Ольгерд з Литвою здобув... Кам’янець та Червоногородок при доброзичливості подільських козаків... Ольгерд... переміг на Синіх Водах трьох братів: князів Кочубея, Кутлубуга та Дмитрія – ті три брати, татарські князі – отчичі й дідичі Подільської землі. Від них бо пішли отамани, з них, отаманів, брали, найджаючи, данину з Подільських земель баскаки” [Дашкевич 1876, 36, 40]. Як бачимо, один із татарських князів, Дмитрій, мав слов’янське ім’я.

Те, що термін *отаман*, як і *осавул* та інші, посів таке важливе місце в адміністративній лексиці давньої України, має свідчити за те, що прошарок тюркського населення на наших теренах був чималий не лише на межі з Диким полем. Розглядаючи етнографічний склад населення Київської землі у XV ст., П.Клепатський відзначив, що після українців найбільший відсоток посідають татари, а вже потім білоруси й поляки. Цікаве й те, що друге місце посідали татари й у колі боярства Київщини [Клепатский 1912, 1, 446, 451].

При досить помітній асиміляції (українізації) тюрків як у міських та сільських громадах, так і в Запорізькому війську, і в україномовних, так і в тюркомовних документах впритул до XVII ст. бачимо чітке протиставлення українських (*Християн казаклари, Барабаш казаклари, Умань казаклари*) й тюркських козаків (*татар казаклари, бізім казаклари*). Які ж причини такого протиставлення? Етнічна приналежність, як на нас, не мала істотного значення, велику роль грав релігійний фактор, але вирішальний чинник був інший. На відміну від тюркських козаків, для яких заробіток шляхом грабунків або військової служби був основний, українське козацтво поряд з військовою діяльністю (головне з метою захисту) розвиває господарство: хліборобство, рибальство, ремесла – все те, що сприяло утворенню на Запоріжжі не тільки військового табору, а й козацької республіки.

У пам’ятках української мови термін *козак* засвідчується досить пізно, уперше в 1499 році: “Которыи козаки в верху Дньпра... рыбы привозят... тогда мает осмьник воеводин то осмотрьти й обмытти” [Акты... 1848, 1, 194]. Засвідчується вживання терміна *козак* стосовно представників кримсько-татарських та ногайських козацьких ватаг: “(1551 р.) Козаки Бѣлгородскіе двадцать и чотыри чоловѣки хочуть до земли Московское ити... То есть имена тых козаков: Ясе-ходжа, Бокайчик, Карача-акгай” [Акты... 1848, 2, 157].

Українській історичній науці, нарешті, потрібно систематизувати й здійснити аналіз усіх даних про козацтво. Адже не можна не зважати й на таке свідчення, яке маємо, наприклад, у компілятивній праці Степана Лукомського (з 1770 р.): “1299 года, за

князя литовського Витена козаков литовських 600 чоловік, впадши в Прусію, великие шкоди... поділали" [Собрание... 1878, 326]. Адже ця й подібні компілятивні історичні праці настійливо запевняють, що в XII ст. козаки вже діяли, а можливо, й раніше. Адже власне ім'я *Гзак* у "Слові про Ігорів похід" є не що інше, як *козак*, бо в багатьох тюркських мовах на місці -к- виступає варіант дзвінкого -г-, пор., наприклад, топонім *Gazakh* в Азербайджані.

Крім того, досліджувати походження слова *козак* слід лише в комплексі з вивченням усєї тюркської термінології, що вживалася українським козацтвом: *осавул*, *атаман*, *хорунжий*, *булава*, *бунчук*, *барабан*, *сурма*, *табір*, *кош*, *курінь*, *майдан*, *чайка*, *сал*, як і виробничої лексики (*гард*, *кирган* тощо). Є підстави стверджувати, що ця лексика запозичувалася українцями приблизно одночасно та у зв'язку з історичною потребою формування українського козацтва. Якщо деякі терміни, скажімо, *осавул*, *атаман*, засвідчуються в староукраїнських документах вже в XIV ст., можливо й потрібно гадати, що пізні засвідчення терміна *козак* пояснюються лише специфікою його вживання, а не пізнім запозиченням.

Як підсумок, можна сказати: основу тюркського козацтва склали кипчацькі племена, а на теренах сучасної України важливу роль у формуванні козацьких ватаг грали ногайські племена. Проте, ідея козаччини та певний її розвиток могли бути наявні ще в середовищі тюркських народів (Чорних Клобуків), які виконували функцію прикордонних загонів у війську київських князів. Таким чином, формування козацького братства могло відбутися ще до монгольської інвазії, завершувалося ж воно, поза сумнівом, синхронно із занепадом Золотої Орди. Цілісна система військової термінології, вживаної у війську Запорізькому, не знаходить аналогій у жодній тюркській мові, а це свідчить, що така система або була в мало документованих тюркських мовах (печенізька, половецька, койне Чорних Клобуків), або ж тривалий час витворювалася в середовищі насамперед змішаного українсько-тюркського населення. Про це почасти свідчить і розвиток значень терміна *козак* у тюркських та українській мовах – від первісного значення "особа, що відокремилася від громади й найнялася на службу з метою заробітку, або ж стала на шлях боротьби за владу" до всім відомого значення в українській мові.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Абаев В.И. 1973. Историко-этимологический словарь осетинского языка Т. 2. Ленинград.
- Адыги... 1974. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XII–XIX веков. Нальчик.
- Акты... 1848. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1, 2. Санкт-Петербург.
- Бабур-наме. 1958. Записки Бабур. Ташкент.
- Бамматов З. 1969. Кумыкско-русский словарь. Москва.
- Благова Г.Ф. 1970. "Исторические взаимоотношения слов казак и казах". Этнонимы. Москва.
- Бутков П. 1822. "О имени казак". Вестник Европы. 21. Санкт-Петербург.
- Георги И. 1799. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Ч. 4. Санкт-Петербург.
- Голубовский П. 1884. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев.
- Дашкевич М.П. 1876. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Киев.
- Дискуссия... 1968. «Дискуссия о термине "казак"». Изв. АН Казахской ССР. Серия обществоведения. 2. Алма-Ата.
- Дмитриев Н.К. 1962. Строй тюркских языков. Москва.
- Древнетюркский словарь. 1969. Ленинград.

- Житецкий И. 1884. "Смена народностей в Южной России". Киевская старина. Киев.
- Заметки... 1863. "Заметки XII – XV веков, относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре". Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 5. Одесса.
- Ибрагимов С. 1960. «"Мигман-наме" как источник по истории Казахстана XI – XIV вв.». Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Алма-Ата.
- Клепатский П. 1912. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Одесса.
- Коков Дж. 1965. «К истолкованию топонима Черкассы и слова "казак"». Ученые записки Кабардино-Балкарского Государственного университета. Нальчик.
- Курышжанов А. 1970. Исследование по лексике "Тюркско-арабского словаря". Алма-Ата.
- Кычанов Е.И. 1973. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. Москва.
- Любавский М.К. 1892. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. Москва.
- Милых К. 1949. "Ногайские тексты". Языки Северного Кавказа и Дагестана. Ч. 2. Москва – Ленинград.
- Мусаев М. 1966. Заимствованная лексика даргинского языка. Проблемы лингвистического анализа. Москва.
- Радлов В. 1899. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2. Санкт-Петербург.
- Самойлович А. 1927. «О слове "казак"». Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып.2. Ленинград.
- Словарь... 1803. Словарь географический Российского государства. Ч.3. Москва.
- Смирнов В. 1889. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. Одесса.
- Собрание... 1878. "Собрание историческое... Лукомским сочиненное". Летопись Самовидца. Киев.
- Срезневский И.И. 1893. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1. Санкт-Петербург.
- Тизенгаузен В.Г. 1941. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Москва – Ленинград.
- Турецко-русский словарь. 1977. Москва.
- Хайдар Мухаммед, Ркп Институту сходознавства АН Узбекистану за инв. №1490.
- Эрнст Н.Л. 1927. "Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой". Изв. Таврического общ-ва истории, археологии и этнографии. Т.1. Одесса.
- Barthold W. 1927. "Kazak". Enzyklopaedie des Islam. Bd. 2. Leiden – Leipzig.
- Doerfer G. 1963–1967. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. 3. Wiesbaden.
- Gabain A. 1960. "Kasakentum, eine soziologisch-philologische Studie". Acta orientalia Hungarica. Т. XI. Budapest.
- Krader L. 1962. "Ethnonymy of Kazakh". American Studies in Altaic Linguistics. Bloomington.